

ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਕਲਾਸ : ਬੀ.ਏ. ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਜ਼ਮੀ

ਸਮੈਸਟਰ ਦੂਜਾ

ਮੀਡੀਅਮ : ਪੰਜਾਬੀ

ਯੂਨਿਟ : 1

ਪਾਠ ਨੰ.

1.1 : ਨਿਬੰਧ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਤੱਤ

1.2 : ਸੂਰਜ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ - ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਅਧਿਐਨ

1.3 : ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ (ਮੂਲ ਸ਼੍ਰੋਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼ - ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ)

Department website : www.pbiddle.org

ਨਿਬੰਧ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਤੱਤ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ “ਸਤਿਆਮ, ਸ਼ਿਵਮ, ਸੁੰਦਰਮ” ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਜਿਹੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁਹਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਧਰਮ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੱਥੇ ਵਿਗਿਆਨ ਸੱਚ ਸਬੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕਾਵਿਕ-ਸੱਚ ਤਰਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿਕ-ਸੱਚ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਲਤਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਰਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

1. ਪਦ 2. ਗੱਦ

ਕਵਿਤਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਣੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵਾਰਤਕ ਜਾਂ ਗੱਦ ਸਾਧਾਰਣ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਇਕ ਛੰਦ-ਰਹਿਤ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਦਲੀਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲੇਖਕ ਲੈਅ ਤਾਲ ਅਤੇ ਰਿਦਮ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਾਰਤਕ ਜਾਂ ਗੱਦ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਲੈਅ, ਸੁਰ ਤਾਲ ਤੇ ਤੁਕਾਂਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਰਥਾਤ ਕਾਵਿਕ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਵਿਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਜੜਤ ਅਤੇ ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੈਅ, ਤਾਲ, ਤੋਲ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਦਕਾ ਕਾਵਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੱਦ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਰਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਕਰਣ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਤੁਕਾਂਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਭੰਨ ਤੋੜ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰੂਪ ਵਿਆਕਰਣਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਭੰਨ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਕਾਰਨ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੀ ਹੂਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਕਰਕੇ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸੋ ਫੀਸਦੀ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਣੇ ਅੱਧੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਫੈਲਾਅ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਕੋਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਇ ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਦਲੀਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਉਦਾਹਰਣ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਫੈਲਾਅ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਿੱਛੇ ਕੀਤੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਕਦਾਚਿਤ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਵਾਕ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਗੱਦ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਇਹ

ਲਿਖਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਪ ਦੰਡਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸੁਹਜ ਭੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਿ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਸਾਹਿਤਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਲਾਤਮਕ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :-

ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਨਿਆਇ-ਯੁਕਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤਰਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇਵੇ, ਵਿਆਕਰਣ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੇ ਪਰ ਇੰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਮ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੋਵੇ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਗੱਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਹੈ।

ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਲੈਅ, ਤਾਲ, ਤੁਕਾਂਤ ਅਤੇ ਛੰਦ ਰਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਵੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਵਾਰਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਐਚ.ਜੀ. ਵੈਲਜ਼ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ।

ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਤੱਤ

ਜਿਥੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਤੱਤ, ਭਾਵ ਤੱਤ, ਕਲਪਨਾ ਤੱਤ, ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਗੱਦ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

1. **ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ** : ਗੱਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਦਲੀਲਾਂ ਅਤੇ ਤਰਕਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ 'ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ' (Poetics) ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਿਖਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ (Rhetoric) ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਤਾ ਵਿਖਿਆਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਨੋਰੰਜਕ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਚੰਗੇ ਵਿਖਿਆਨ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਤੱਤ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਾਰਤਕ ਕਿਉਂਕਿ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਮੂਲ ਅੰਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ - ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਯੁਕਤੀ ਮੂਲਕ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਲੇਖਕ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦਿਮਾਗੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੰਨ ਘੜ ਲਵੇ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਬੁੱਧੀ-ਤੱਤ ਦੀ ਥਾਂ 'ਗਿਆਨ ਤੱਤ' ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਨਹੀਂ। ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਹੀ ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸੰਭਵ ਜਾਂ ਅਸੰਭਵ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਸੰਭਵ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ ਅਜੇ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਣੀ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਵੀ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਰੂਪ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਤੱਤ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਖਰਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸੰਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਅਭਾਵ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਂ ਧੁੰਧਲੇ ਵੀ ਰਹਿ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉੱਥੇ ਭਾਵ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਬੁੱਧੀ ਉੱਤੇ ਭਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਭਾਵ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਆ ਵੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਭਾਵ ਤੱਤ : ਭਾਵੇਂ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂ ਜੋ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਨੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹਲੂਣਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਵ - ਤੱਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਤ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਏਨੀ ਕੁ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਝਾ ਕਰੇ ਕਿ ਪਾਠਕ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਭਾਵਾਂ ਵੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਰੁੱਚੀ, ਖੁਸ਼ਕ, ਨੀਰਸ, ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਤੇ ਅਕਾਊ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦਰਸ਼ਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਾਵ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗਿਣਦੇ। ਕਿਸੇ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀ ਸਥਾਨ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਵ-ਤੱਤ ਯੋਗ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਰ ਹੋਵੇ ਜ਼ਰੂਰ। ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਬੌਧਿਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੀ, ਕਲਾਤਮਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨ ਯੋਗ ਥਾਂ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।

3. ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੱਤ : ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲੈਅ, ਤਾਲ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਵੀ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਇਹ ਛੋਟ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਦਿਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਪਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਸ਼ਬਦ : ਸ਼ਬਦ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਕੱਚਾ ਮਸਾਲਾ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਲਾਮਈ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਪੰਡਤਾਉ, ਬੋਝਲ ਤੇ ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਵਾਕ ਅਤੇ ਪੈਰ੍ਹੇ : ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਮੇਲ ਤੋਂ ਵਾਕ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਤੋਂ ਪੈਰ੍ਹੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਕਲਾਮਈ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਕ ਵਿਆਕਰਣਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਤੇ ਹੋਣ। ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਪੈਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹਰ ਪੈਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਪੈਰ੍ਹੇ ਦਾ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਯੁਕਤੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰ ਸਕੇ।

4. ਸ਼ੈਲੀ ਤੱਤ : ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਲਾਮਈ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਕਲਾਮਈ ਪ੍ਰਗਟਾ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਉਂਤ ਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਰੋਚਿਕ ਤੇ ਰਸਦਾਇਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਤ ਸਦਕਾ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਖਰਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਰਗੀਕਰਣ : ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ, ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮਨੋਰਥ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਗਿਆਨਮਈ ਵਾਰਤਕ : ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਨਿਬੰਧ, ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਤੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਉਹ ਰਚਨਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗਿਣੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਪ ਦੰਡਾਂ ਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੋਵੇ ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਸਾਡੀ ਅੱਖ ਦਾ ਆਨਾ ਕਨਵੈਕਸ ਲੈਨਜ਼ ਹੈ। ਕਨਵੈਕਸ ਲੈਨਜ਼ ਦਾ ਖਾਸਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਬੱਤੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲੈਨਜ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਬੱਤੀ ਦਾ ਅਕਸ਼ ਬਣੇਗਾ। ਇਹ ਅਕਸ਼ ਬੱਤੀ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਅੱਖ ਦਾ ਆਨਾ ਭੀ ਕਨਵੈਕਸ ਲੈਨਜ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹੋ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹

ਸ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੀ ਕਾਫੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ‘ਬਹੁ ਵਿਸਥਾਰ’ ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਇਸੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਗਿਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਬਿਰਤਾਂਤੀ ਵਾਰਤਕ : ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਵਿਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਉੱਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਮੋਹਰ ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਲਈ ਵਸਤੂਗਤ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਢੰਗ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦੇ ਸਫਰਨਾਮਿਆਂ (ਮੇਰਾ ਵਲੈਤੀ ਸਫਰਨਾਮਾ ਅਤੇ ਸੈਲਾਨੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ) ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

“ਝੀਲ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕੀ ਸਨ” ਮੇਲੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਵਾ ਤੇ ਮੋਟਰ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ, ਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੁਕੀਨ, ਕੰਢੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬੋਤਲ ਨਾਲ ਰੋਗ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਫੱਕੜ, ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੋਹਣੀ ਥਾਂ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਮੰਜ਼ਰ ਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਥਾਂ ਮਾਹੀਗਰਾਂ ਦੇ ਝੱਪੜੇ ਆਪਣੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹਾਰ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਨਿੱਕੇ ਪੁਲ ਜਿਹੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਝੀਲ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਗੁੱਠ ਦੇ ਕੋਲ ਦਰਿਆ ਰੋਨ ਝੀਲ ਵਿਚ ਰਲਦਾ ਹੈ।”²

(ੲ) ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਵਾਰਤਕ : ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਉਦੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਦਲੀਲਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਤੇ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਈ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਲੱਭ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

“ਘਰ ਇੱਟਾਂ ਜਾਂ ਵੱਟਿਆਂ ਦੇ ਬਣੇ ਕੋਠੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਘਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸੱਧਰਾਂ ਪਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਬਾਲਪਣ ਵਿਚ ਮਾਂ ਭੈਣ ਤੇ ਭਰਾ ਕੋਲੋਂ ਲਾਡ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ

1. ‘ਮਨ ਦੀ ਖੇਡ’ - ਰਚਿਤ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ।

2. ‘ਸਵਿਟਰਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੀ ਯਾਤਰਾ’ (ਮੇਰਾ ਵਲੈਤੀ ਸਫਰਨਾਮਾ) - ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ।

ਸਾਰੇ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਗਾਹ ਲਿਤਾੜ ਕੇ ਖੱਟੀ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਆਉਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਝਮੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਵਿਹਲ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਕੱਟਣ ਵਿਚ ਇਉਂ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।³

(ਸ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਾਰਤਕ : ਜਿਸ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੇ ਲੇਖ 'ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ' (ਬਹੁਵਿਸਥਾਰ) ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆਂ (ਸਪਤਸਿੰਗ) ਇਸ ਵਰਗ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਹਨ। ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

(ਹ) ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਰਤਕ : ਜਿਸ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਰਤਕ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮੇਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ' ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। 'ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ' (ਲੇਖਕ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ) ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਕ) ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਰਤਕ : ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖ, ਕੁਝ 'ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖ', 'ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ', 'ਸਦਾਚਾਰ ਲੇਖ' ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਲੇਖ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰ. ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਗਈ ਵਾਰਤਕ ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵਾਰਤਕ ਵਰਗੀਕਰਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਟਕਸਾਲੀ ਵਾਰਤਕ : ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਇਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਕਾਵਿਕ ਵਾਰਤਕ : ਜਿਸ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਲੇਖਕ, ਉਪਮਾਵਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ, ਆਦਿ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੁੱਠ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖੇ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਵਿਕ ਵਾਰਤਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਅਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਵਾਰਤਕ : ਜਦੋਂ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ, ਚੋਟ ਤੇ ਚੋਭ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੀਰ, ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਫਲ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ।

(ਸ) ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਕ : ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਟਕੀ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ (ੳ) ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਵਾਰਤਕ (ਅ) ਸੁਧਾਰਕ ਵਾਰਤਕ (ੲ) ਪਰੰਪਰਾਤਮਕ ਵਾਰਤਕ, ਆਦਿ ਵੰਨਗੀਆਂ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਿਬੰਧ

ਫੁਟਕਲ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਗੋਸ਼ਟਾਂ, ਪਰਮਾਰਥ, ਬਚਨ, ਲੇਖ, ਨਿਬੰਧ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਵੀ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹਨ। ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਵਲ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਖੋਜ, ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਨਿਰੋਲ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

ਜੀਵਨੀ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਸਫਰਨਾਮਾ, ਲੇਖ/ਨਿਬੰਧ, ਅਤੇ ਰੇਖਾ ਚਿਤਰ ਆਦਿ

3. 'ਘਰ ਦਾ ਪਿਆਰ' (ਨਵੀਆਂ ਸੋਚਾਂ) - ਪ੍ਰੋ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੇਖ, ਨਿਬੰਧ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਅੰਤਰ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਲੇਖ ਤੇ ਨਿਬੰਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਲੇਖ ਸ਼ਬਦ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਨਿਬੰਧ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਬੰਧ ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਨਸਨ ਨੇ ਲੇਖ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗੀ ਉਘੜੀ ਦੁਗੜੀ ਉਡਾਣ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਨਿਯਮਿਤ ਅਣਪਚਿਆ ਹੋਇਆ ਅੰਗ' (1. A loose sally of mind and irregular undigested piece of literature.) ਆਖਿਆ। ਉਦੋਂ ਅਜੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੁਆਨ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ। ਨਿਬੰਧ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ, ਦੀ ਉਹ ਗਦ-ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਬੰਧਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਾਫ਼ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਸਮਿਥ ਨੇ ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਸਰੋਦੀ ਗੀਤ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ। ਨਿਬੰਧ ਗੱਦ ਦੀ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਆਕਾਰ ਏਨਾ ਕੁ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਫਜ਼ੂਲ ਗੱਲਾਂ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ :

ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਵੇਕਲੇ ਹੀ ਢੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਛੋਹ ਦੀ ਛਾਪ ਲਗਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਢੰਗ ਵੀ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਮੁਹਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਪੋਪ ਨੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੋਸ਼ਾਕ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਿੱਜੀ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਿਖਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੇਕਲੇ ਢੰਗ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਉਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚੋਖੀ ਮਸ਼ਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਕਤਾ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਬੋਲਣ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਲਹਿਜਾ ਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਢੰਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਲਿਖਾਰੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਲਿਖਣ-ਸ਼ੈਲੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਰਤਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੈਲੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਛਾਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

1. ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਣ ਉਸ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲਾਪਨ, ਨਿਆਰਾਪਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾਪਨ ਉਸ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਗੁਣ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇਕਰ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ।
3. ਵਾਰਤਕ ਕਿਉਂਕਿ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰ, ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਨਿਆਇ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਯੁਕਤੀ-ਸੰਗਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲਤਾ ਚੰਗੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ।
4. ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਚੰਗਾ ਗੁਣ ਸੁਭਾਵਕਤਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮਰਥਾ, ਠੇਠਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
5. ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸੁਮਾਪ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਮਾਪ ਤੋਂ ਭਾਵ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਕ੍ਰਮ ਹੈ, ਸੁਮਾਪ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪੈਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੈਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਖਿਆਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੈਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਕੋ ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪਰੋਏ ਹੋਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅਤੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ। ਪੈਰੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਲਿਖਤ ਦਾ ਆਕਰ ਨਾ ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਛੋਟਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
6. ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਲਈ ਵਿਆਕਰਣਕ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਨਿਰਬਲ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਨਿਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ

ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਰੂਪ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਵਲ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜ, ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰੋਲ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਜੀਵਨੀ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਲੇਖ, ਨਿਬੰਧ ਤੇ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੇਖ ਅਤੇ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਆਪਸੀ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਲੇਖ ਇਕ ਵਿਸਤਾਰ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਕਾਰ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲੇਖ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕਕਾਰ ਗੱਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਲੇਖ ਸ਼ਬਦ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਬੰਧ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਹੈ। ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾਵਾਂ ਗਜ਼ਲ, ਨਜ਼ਮ, ਰੁਬਾਈ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਇਕਾਂਗੀ ਤੇ ਨਾਵਲ ਆਦਿ।

ਨਿਬੰਧ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇਕ ਅਤਿ ਕੋਮਲ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜੋ ਲੇਖ ਵਾਂਗ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਝੱਲ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ

1. The essay as a literary form resembles the lyric in so far as it is moulded by some central mood, whimsical, serious or satirical.
2. Dress of thought.

ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਥਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਰੂਪਕ ਪਕਿਆਈ ਤੇ ਉੱਚ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਵੀ ਫਾਲਤੂ ਵਾਕ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਫਜ਼ੂਲ ਗੱਲਾਂ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਿਬੰਧ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਬੰਧ ਸਵੈ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਮਾਧਿਅਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲੇਖ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਾਕੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧ ਵੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਨਿਯਮ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਾਨਸਨ ਨੇ ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤ ਵਜੋਂ ਸੱਖਣੀ ਅਤੇ ਅਣਪਚੀ ਰਚਨਾ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਇਸ ਵਿਚ ਲੋੜ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਸਮੇਂ ਜਾਨਸਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਇਸ ਦੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਵੱਲ ਸੀ। ਨਿਬੰਧ ਕਲਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ Essay ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਯਤਨ ਜਾਂ ਹੰਭਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਨਿੱਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੱਥ ਅਜਮਾਉਣਾ। ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤੱਕ ਨਿਬੰਧ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੌਂਦਰਯ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਸੌਂਦਰਯ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕਦਮ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਬੰਧ ਵੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਬੇ-ਵਿਉਂਤੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਬੰਧ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁੰਦਰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਵਿਧਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਫੀ ਅਰਸੇ ਉਪਰੰਤ ਨਿਬੰਧ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।

ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਾਲੇ ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਨਿਬੰਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਨਿਬੰਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਇਸੇ ਵੰਡ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਿਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੇ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਨਿਬੰਧਾਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮਿਸਾਲ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਥਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ; ਨਿਬੰਧ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸਰੋਦੀ ਗੀਤ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਨਿਬੰਧ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਬੰਧ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਰਸਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਉਂਤ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਉਪਰੰਤ ਕੁਝ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ Treatise ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਸਮੀ ਨਿਬੰਧ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਮੀ ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਸਮੀ ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਘੱਟ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਹਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਨਿਬੰਧ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧ ਇਕ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਲਿਰਿਕ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਵਾਰਤਾ। ਇਹ

ਆਪਣੇ ਨਿਭਾ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੋਦੀ ਗੀਤ (Lyric) ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਤੀਬਰ ਅਤੇ ਵੇਗ ਭਰਪੂਰ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਸਿਰਜੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਖਸੀ ਰੰਗ ਸਭ ਤੋਂ ਤੀਬਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਿਰਿਕ ਭਾਵ ਸਰੋਦੀ ਗੀਤ ਤੇ ਨਿਬੰਧ ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਚੇਤਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਵੈ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲਿਰਿਕ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਨਿਬੰਧ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਬੰਧ ਵੀ ਇਕ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਵੇਗਮਈ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਹੁਲਤਾ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਇਕ ਆਮ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਨਿਬੰਧ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੀ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਵ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਵੇਗਮਈ ਹੋਣ ਪਰ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕੜੀ ਵੀ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਆਪਣੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਬੋਧਿਕ ਤੇ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਹਰਬਰਟ ਰੀਡ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਇਕ ਉਸਾਰੂ ਰਚਨਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਮਈ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਿਬੰਧ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਸੰਪੂਰਨ ਪਰ ਵੇਗਮਈ ਸਿਰਜਣਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲੇਖ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵਾਤਮਕ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਉਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਲੇਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਬੰਧ, ਲੇਖ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਅਕਤੀਪੂਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਝਲਕ ਮਾਰਦੀ ਹੈ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ

1. ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ : ਵਾਰਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਸੂਰਜ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ: ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ

ਸੂਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਸਰਬਾਂਗੀ ਕਵੀਆਂ ਵਜੋਂ ਉਭਰਦਾ ਹੋਇਆਂ ਕਵਿਤਾ, ਗੀਤ, ਨਜ਼ਮ, ਗਜ਼ਲ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਆਦਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾ ਤਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹਨ ਸੂਰਜ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

1. ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ:-

‘ਸੂਰਜ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ’ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਿਬੰਧ ‘ਮੇ ਆਈ ਕਮ ਇਨ ਮੈਡਮ’ ਵਿੱਚ ਗਜ਼ਲ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਗਜ਼ਲ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਗਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਦੋਸਤ ਦੁਆਰਾ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ ਤੇ ਸੂਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਜਾਨਵਰ ਲੁੰਬੜ ਨੂੰ ਗਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਧਿਆਨ ਮਾਰਦਿਆਂ ਉਹ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁੱਝ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਫੇਰ-ਬਦਲ ਰਾਹੀਂ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਿਰਜਾ ਗਾਲਿਬ ਨੇ ਕੁੱਤੇ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਮਗਰਮੱਛ ਆਦਿ ਨੂੰ ਗਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜਾ ਤੇ ਕੁੱਤਾ ਨੂੰ ‘ਸਗ’ ਅਤੇ ‘ਤੌਸਨ’ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ:

ਤੇਰੇ ਤੌਸਨ ਕੋ ਸਬਾ ਬਾਧਤੇ ਹੈ।

ਹਮ ਭੀ ਮਜਮੂਂ ਕੀ ਹਵਾ ਬਾਧਤੇ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮਗਰਮੱਛ ਦੇ ਜਬਾੜੇ ਨੂੰ ‘ਰਲਕ ਏ ਸਦ ਕਾਮੇ ਨਰੰਗ’ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਰਗੇ ਜਾਨਵਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਫਾਦਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਮਾਲਕ ਦਾ ਦਰ ਕਦੀ ਨ ਛੋਡਨ

ਭਾਗੋਂ ਸੋ ਸੋ ਵਜਣ ਜੁੱਤੇ, ਤੈਥੋਂ ਉਤੇ ।

ਉਠ ਬੁੱਲਿਆ ਉਠ ਯਾਰ ਮਨਾ ਲੈ।

ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਜ਼ੀ ਲੈ ਗਏ ਕੁੱਤੇ, ਤੈਥੋਂ ਉਤੇ।

ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਵਿਤਰੀ ਹੇਰਿਐਨ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲੁੰਬੜੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਤਰ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਸ਼ਾਨੋ ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ ਲੁੰਬੜੀ ਨੂੰ ਗਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਗੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਨਮ’ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੂਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਗਮਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੀ ਕਾਵਿਮਈ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਸੂਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਇਕ ਦਰਖਤ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿਮਈ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਮਝਦੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਕੋਈ ਡਾਲੀਆਂ ਚੋ ਲੰਘਿਆ ਹਵਾ ਬਣ ਕੇ,
ਅਸੀਂ ਰਹਿ ਗਏ ਬਿਰਖ ਵਾਲ ਹਾਅ ਬਣ ਕੇ।
ਪੈੜਾਂ ਤੇਰੀਆਂ ਦੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੀਕ ਮੇਰੇ ਪੱਤੇ
ਡਿੱਗੇ ਮੇਰੀਆਂ ਬਹਾਰਾਂ ਦਾ ਗੁਨਾਹ ਬਣ ਕੇ।

ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਕੂਨ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ:-

‘ਸੰਗੀਤ ਪਰਥਾਇ’ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਲਗਾਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸੁਣਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵੀ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਗਾਵਨਿ ਤੁਧਨੋ ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾ
ਕਰਿ ਕਰਿ ਰਖੇ ਤੇਰੇ ਧਾਰੇ।।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ
ਬਿਰਖਾਂ ਦਾ ਗੀਤ ਸੁਣ ਕੇ
ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਵਿੱਚ ਚਾਨਣ ਹੋਇਆ।।

ਪਾਤਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੋਮਾ ਨਾਦ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਥਰਥਰਾਹਟ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਭਾਸ਼ਾ ਕੋਲ ਲੱਖਾਂ- ਕਰੋੜਾਂ ਲਫਜ਼ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਗੀਤ ਕੋਲ ਸਿਰਫ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਸੁਰਾਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਗੀਤ ਸਿਰਫ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ:-

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ‘ਅੰਕੂ ਦੇ ਨਰਸਰੀ ਗੀਤ’ ਨਿਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹਨ ਜਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਭਈਆਂ ਦੇ। ਅਮਰੀ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਕਨਵੈਂਟ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਇੱਕ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜਦੂਰ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਉਥੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਫੱਟੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਰਿਜ਼ਕ ਦੇ
ਆਇਆ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ
ਚਲ ਕੇ ਦੂਰ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ
ਗੱਡੀ ਬੈਠ ਸਿਆਲਦਾ
ਨਾਲ ਬਥੇਰੇ ਹੋਰ
ਰਾਮ ਕਲੀ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ
ਸੁਘੜ ਲੁਗਾਈ ਉਸ ਦੀ

ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਅੰਕੂ ਲਈ ਨਰਸਰੀ ਰਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਕੂ ਦੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਸਵੀਰਾਂ ਉਭਰ ਸਕਣ। ਜੋ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਭਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਵੇ:-

ਪੂਸੀ ਕੈਟ ਪੂਸੀ ਕੈਟ
ਵੇਅਰ ਹੈਵ ਯੂ ਬੀਨ

ਆਈ ਹੈਵ ਗੋਨ ਟੂੰ ਲੰਡਨ
 ਟੂ ਸੀ ਦਾ ਕੁਈਨ.....
 (ਮਾਣੋ ਬਿੱਲੀ, ਮਾਣੋ ਬਿੱਲੀ
 ਕਿਥੇ ਗਈ ਸੀ ਤੂੰ
 ਮੈਂ ਗਈ ਸੀ ਲੰਡਨ ਨੂੰ
 ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ)

ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਦਭਾਵਨਾ:-

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕਵੀ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਹਨ। ‘ਚੁੱਲੇ ਵਿੱਚ ਬਲਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਲਾਟ, ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਕਵਿਤਰੀ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਖਰਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਛੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਫੁੱਲ ਚੁੱਕ ਲੈਣੇ, ਅਸੀਂ ਅੰਗਿਆਰ ਚੁੱਕਾਂਗੇ
 ਕਿ ਆਪਾਂ ਮਿਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਾਂਗੇ
 ਪੜ੍ਹਾਅ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਰਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੰਜਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ
 ਇਹ ਐਸੀ ਛਾਂ ਹੈ ਜ਼ਿਹੜੀ ਤਪਣ ਬਿਨ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ.ਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ, ਅਮਿਤੋਜ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਿਬੰਧਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ‘ਗੱਲ ਸੁਣ ਆਥਣੇ ਨੀ’ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਹੈ।

ਗੱਲ ਸੁਣ ਆਥਣੇ ਨੀ
 ਮੇਰੀਏ ਸਾਥਣੇ ਨੀ।
 ਵਰਕੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਚਿੱਟੇ
 ਪਾ ਜਾ ਰੰਗ ਦੇ ਦੋ ਛਿੱਟੇ।

ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਸੱਤ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਨਿੱਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਿਬੰਧ ਰਚਨਾ:- ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਿਬੰਧ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੇ ਨਿੱਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ‘ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਦਿਨ’ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਦੋ ਸਾਥੀਆਂ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਅਤੇ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬਿਤਾਏ ਦਿਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਂਦਾ ਸਾਝੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਪੂਰਥਲੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਾਤਰ ਦਾ ਰੁਝਾਣ ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁਲਕਾਤਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ

‘ਮੇਰਾ ਪਰਵਾਰ ਤੇ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ’ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਛਾਣੇ ਬਾਣੇ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਾਤਰ ਤਾ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਦੂਰ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਘਰ ਸੀ
 ਕੱਚੀਆਂ ਸੀ ਕੰਧਾਂ ਉਹਦਾ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਦਰ ਸੀ।
 ਅੰਮੀ ਮੇਰੀ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਬਾਪੂ ਮੇਰਾ ਡਰ ਸੀ।
 ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਅਉਧ ਯਾਰੋਂ ਮਸਾ ਫੁੱਲ ਭਰ ਸੀ।

ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ :-

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਇੱਕ ਚੇਤੰਨ ਲੇਖਕ ਹੈ ਉਹ ਸਿਰਫ ਸਮਕਾਲੀ ਹਾਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲੀ ਬਿਰਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚੀਨ ਦਾ ਚਿਹਰਾ' ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਚੀਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਫਰੈਕਟਰਟ ਦਾ ਪੁਸਤਕ ਮੇਲਾ' ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਫਰੈਕਟਰਟ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਮੇਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੇ ਪੁਰਾਣਾ ਪੁਸਤਕ ਮੇਲਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1949 ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ 2006 ਤੱਕ ਇਹ 58ਵਾਂ ਮੇਲਾ ਸੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਯੂਨਾਨ ਦੀ ਲੂਣਾ' ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਮਿੱਥ ਦੇ ਇਕ ਪਾਤਰ ਫੀਦਰਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਲੂਣਾ ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਯੂਨਾਨ ਦੀ ਲੂਣਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਰਚਦਾ ਹੈ:

ਇਕ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਲੂਣਾ ਵਰਗੀ ਹੈ
ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮਤਰੇਏ ਤੇ ਮਾਂ ਮਰਦੀ ਹੈ।
ਲੂਣਾ ਤੇ ਪੂਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਾਏ ਸਨ,
ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਯੂਨਾਨੇ ਆਏ ਸਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਉਪਰੰਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਿੱਜ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ : ‘ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ’ ਇਕ ਨਵੀਨ ਸਾਹਿੱਤ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਚਰਿਤ੍ਰ ਚਿਤ੍ਰ’ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਤਾਰਕਿਕ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ‘ਸਕੈਚ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਰਿਆਇ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਤੁਲਿਕਾ ਨਾਲ ਗਿਣੀਆਂ ਮਿਥੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਖਿਚ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਉਘਾੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਰੇਖਾਕਾਰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਲਮ ਦੀ ਛੂਹ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਖ਼ਾਕਾ ਖਿੱਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਵਸਤੂ, ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਭਾਵ ਦਾ ਸੀਮਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਜੀਵ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵੱਲ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਕਾਤਰ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਛਿਣ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਘਟਨਾਵਾਂ

ਨੂੰ ਖਾਸ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੇ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਆਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਅਨੁਸਾਰ ਕਤਰਦਾ, ਵਿਉਂਤਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਪਰੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੀਨ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਅਨਿਵਾਰੀ ਗੁਣ ਰੇਖਾਕਾਰ ਦਾ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਗੂੜ੍ਹੇ, ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਤੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਸੰਤੁਲਿਤ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਂਵਾਪਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਰੇਖਾਕਾਰ ਮਹਾਂ ਅਨੁਭਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੋਇਆ ਆਤਮ ਪਰਿਚੇ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਔਗੁਣ ਨਹੀਂ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਲੋਚਕ ਜਾਰਜ ਬ੍ਰਾਂਡੀਜ਼ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵਿਤ੍ਰੀ ਮਹਾਦੇਵੀ ਵਰਮਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਮੇਂ ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਭੀ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਯਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਥਾ' (ਭੂਮਿਕਾ—'ਅਤੀਤ ਕੇ ਚਲ ਚਿਤ੍ਰ')। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੇਖਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੇਖਾਕਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹੱਸਦਾ ਹੈ, ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਬਹਿਸਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ, ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਰੀਤ ਜਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਸਲੀ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਧੜੇਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਕਿਸੇ ਧਾਰਣਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਭਰਮਾਂ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰੇ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਜੀਵਨੀ ਨਾਲੋਂ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਟਰਵਿਊ ਅਤੇ ਠਿੱਠ (caricature) ਵੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਂਝ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਜਿਆ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਸਰੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਲਈ ਲੰਮੀ ਸਾਂਝ ਜਾਂ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਨਹੀਂ। ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਅਨੁਸਾਰ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਕਹਾਣੀ-ਕਲਾ, ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਕਲਾਮਈ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤ੍ਰੈਮੁਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਾਂਗ ਨੇ ਏ. ਜੀ. ਗਾਰਡੀਨਰ ਦੀ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪਿਲਰਜ਼ ਆਫ਼ ਸੁਸਾਇਟੀ' (Pillars of society) ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਾਰਡੀਨਰ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ, ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਉਹ ਤ੍ਰੈਮੁਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਸੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਐਚ. ਜੀ. ਵੈਲਜ਼ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਵਿਚੋਂ ਵੈਲਜ਼ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਿਚੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੂਲ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਮਰਣਾਤਮਕ, ਵਰਣਨਾਤਮਕ, ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਚੁਣਨਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਲਈ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਗ ਇਸ ਦੀ ਤੀਬਰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ, ਵਿਸਤਾਰ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੰਕੇਤਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਲਿਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਗੁੱਝੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੋਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਪਿਰਤ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਪਾਈ। 'ਨਿਮ ਪਤ' ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ, ਨਵਾਂ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰੇਖਾਕਾਰ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਨੀਝ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ, ਚੁਸਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਗੁਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੁਰਮੇ ਵਾਲੀ ਅੱਖ' ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਹਨ। ਗਾਰਗੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਕੀਕਤ ਹੈ। ਚਿਤ੍ਰ ਜਾਹਰਾਂ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਲਰਜੇ ਭਰੀ ਦਰਿਆਫ਼ਤ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਮੁਦਲਿਆਨੀ, ਮੂਰਤੀਕਾਰ ਐਪਸਟਾਈਨ, ਆਧੁਨਿਕ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਕਿਰਕੋਸ਼ਕਾ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਅਸਲ ਦੀ ਢੂੰਡ ਵਿਚ ਹਨ, ਮੈਂ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਢੂੰਡ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ('ਸੁਰਮੇ ਵਾਲੀ ਅੱਖ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਕਲਮੀ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਸੰਕੇਤਿਕ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਛਲਣੀ ਫੇਫੜੇ' (ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ), 'ਸੁਰਮੇ ਵਾਲੀ ਅੱਖ' (ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ), 'ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਇੱਟ' (ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ), 'ਨਾਟਕ ਦੀ ਨਕੜਦਾਈ' (ਨੋਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼), 'ਆਪਣੀ ਛਾਂ' (ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ)।

ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ—'ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਰੰਗ' ਅਤੇ 'ਪੱਥਰ ਲੀਕਾਂ'। 'ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਰੰਗ' ਵਿਚ 15 ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਤੇ ਇਕ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੇਖ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। 'ਪੱਥਰ ਲੀਕਾਂ' ਵਿਚ ਇਕ ਸ੍ਰੈ-ਚਿਤ੍ਰ, 13 ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਕਾਂਗ ਦਾ ਇਕ ਆਪਣਾ ਲੇਖ 'ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ' ਵੀ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਕਾਂਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ "ਮਹਾਨ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਮਹਾਨ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਤੁਲਿਕਾ ਉਦੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਸਤੂ ਵਿਚੋਂ ਅਲੌਕਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਤਲਖ਼ ਤੁਰਸ਼ ਸ਼ੀਰੀ' ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਨਿਰਪੱਖ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਦੀ ਨਵੀਨਤਮ ਪੁਸਤਕ 'ਸ਼ਨਾਖ਼ਤੀ ਪਰੇਡ' ਹੈ ਜੋ ਡਾ. ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। 'ਆਰਸੀ' ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਅਕਸਰ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਨਾਗਮਣੀ' ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਕ ਵਿਚ 'ਮੇਰਾ ਕਮਰਾ' ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਹਰਜੀਤ, ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਉਲੀਕਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਲਕੀਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੇਨਕਾਬ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕਿਰਮਚੀ ਲਕੀਰਾਂ' ਵੀ ਗਾਰਡੀਨਰ ਦੇ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਨਿਪੁੰਣ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿਕ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਰੰਗੀਨ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕੇ ਹਨ। 'ਅੰਦਰੇਟੇ ਦੇ ਦਸ ਦਿਨ', 'ਅੰਬਰ ਕਾਲਾ ਇਤ ਬਿਧ ਹੋਇਆ', 'ਇਕ ਫੁਲੇਰਾ' ਅਤੇ ਮੰਟੇ ਦੀ ਮੋਤ ਉੱਤੇ 'ਕਾਲੀ ਲਕੀਰ' ਆਦਿ ਕੁਝ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਅਜੇ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਰੇਖਾਕਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਸਿਰਜਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ। ਮਹਾਦੇਵੀ ਵਰਮਾ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ—'ਅਤੀਤ ਕੇ ਚਲ ਚਿਤ੍ਰ', 'ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਕੀ ਰੇਖਾਏਂ', 'ਸ੍ਰਿਖਲਾ ਕੀ ਕੜੀਆਂ' ਆਦਿ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਉਲੀਕਿਆ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਨੌਕਰ ਜਾਂ ਧੋਬੀ ਆਦਿ ਸਾਧਾਰਣ

ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਲਿਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਪਾਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਵਿਕ੍ਰਮ ਬੇਨੀਪੁਰੀ ਅਤੇ ਕਨਹੈਯਾ ਲਾਲ ਮਿਸ਼੍ਰ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਆਦਿ ਹੋਰ ਹਿੰਦੀ ਰੇਖਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਵੀਨ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਰੇਖਾਕਾਰ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਉਲੀਕਦੇ ਸਮੇਂ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਦਰ-ਕੀਮਤ ਉਸ ਦੀ ਮਿਤ੍ਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ 'ਨਕ਼ੁਸ਼' ਦਾ 'ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅੰਕ' ਇਸ ਦੀ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ, ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਬਾਰੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ-ਨਿਗਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੰਜੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ' ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਛੋਹ ਦੇ ਕੇ ਚਿੱਤਰਿਆ ਹੈ।

[ਸਹਾ. ਗ੍ਰੰਥ—ਹਿੰ. ਸਾ. ਕੋ. (11); ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ : ਸੁਰਮੇ ਵਾਲੀ ਅੱਖ, 'ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤੇ'; ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ : 'ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਰੰਗ', 'ਪੱਥਰ ਲੀਕਾਂ'; ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ : 'ਤਲਖ਼ ਤੁਰਸ਼ ਸ਼ੀਰੀ'; ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ : 'ਕਿਰਮਚੀ ਲਕੀਰਾਂ'; ਮਹਾਦੇਵੀ ਵਰਮਾ : 'ਅਤੀਤ ਕੇ ਚਲ-ਚਿਤ੍ਰ'] —ਅ. ਕ.

ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ : ਇਹ ਡਾਇਰੀ (Diary) ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਮੁਗ਼ਲ ਕਾਲ ਤੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਤਕ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਗਤੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀ ਮੁਨਸ਼ੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਦੈਨਿਕ ਵਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਲਿਖਣ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਕਾਰਣ ਹੁਣ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਇਕ ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਿਧਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਖ਼ਵਾਜਾ ਹਸਨ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਦਾ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਦੀ 'ਮੇਰੀ ਗ਼ੈਰ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਡਾਇਰੀ' ਤਿਥੀਰਹਿਤ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਹੀ ਹੈ। —ਪ. ਸ.

ਰੋਜ਼ਾ : ਵੇਖੋ 'ਇਸਲਾਮ'